

PERSPEKTIVE  
IMPLEMENTACIJE  
EVROPSKIH  
STANDARDA U PRAVNI  
SISTEM SRBIJE

KNJIGA 4

ZBORNİK RADOVA

*Priredio*  
*Prof. dr Stevan Lilić*

BEOGRAD, 2014

*Lektor i korektor*

Irena Popović

*Tehnički urednik*

Zoran Grac

*Korice*

Marija Vuksanović

*Priprema i štampa*

Dosije studio, Beograd

ISBN 978-86-7630-469-1

*Tiraž*

300

*Adresa redakcije*

Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu  
Centar za izdavaštvo i informisanje  
Bulevar kralja Aleksandra 67  
Tel./faks: 30-27-725, 30-27-776  
e-mail: centar@ius.bg.ac.rs  
web: www.ius.bg.ac.rs

CIP – Каталогизacija у публикацији  
Народна библиотека Србије, Београд  
340.137(4-672EU:497.11)(082)

PERSPEKTIVE implementacije evropskih standarda u pravni sistem Srbije : zbornik radova. Knj. 4 / priredio Stevan Lilić. – Beograd : Pravni fakultet, Centar za izdavaštvo i informisanje, 2014 (Beograd : Dosije studio). – 355 str. ; 24 cm. – (Biblioteka Zbornici)

Na spor. nasl. str.: Perspectives of Implementation of European Standards in Serbian Legal System. – Tekst lat. i ćir. – Tiraž 300. – Str. 9–10: Predgovor / urednik ; Forward / editor. – Napomene i bibliografske reference uz tekst. – Summaries.

ISBN 978-86-7630-469-1

1. Лилић, Стеван [уредник] [аутор додатног текста]

а) Право – Хармонизација – Европска унија – Србија – Зборници

COBISS.SR-ID 212155404

## EVROPSKI USTAVNI PATRIOTIZAM – IZMEĐU IDEALA I IZAZOVA REALNOSTI

### Apstrakt

Pojam ustavnog patriotizma se odnosi na privrženost političkoj zajednici na osnovu poštovanja ljudskih prava i ustavnih principa. On predstavlja građansku alternativu etno-kulturalnoj formi političke opredeljenosti, utemeljenoj na teritoriji i kulturnoj homogenosti.

Ustavni patriotizam ima interpretativnu i subjektivnu dimenziju: predstavlja normativnu građansku interpretaciju političkog identiteta, s jedne strane, a s druge strane, kada je internalizovan od individualnih građana, on postaje i verzija subjektivne dimenzije političkog identiteta – iskazuje osećaj pripadnosti demokratskoj ustavnoj državi. On je nerazdvojiv od institucionalne i pravno-političke strukture moderne ustavne države (objektivna dimenzija političkog identiteta).

Pojam ustavnog patriotizma spada u idealnotipske koncepte, i zato istovremeno sadrži i normativni i empirijski sadržaj. Pojam i praksa ustavnog patriotizma doživeli su istorijsku genezu. U njegovim najrazvijenijim savremenim modalitetima, ustavni patriotizam ima kapacitet da izađe u susret rastućim trendovima globalizacije, migracija, mešanja naroda, pretvaranja političkih zajednica u multikulturalne. Idealnotipski uzev, građanski koncept političke zajednice je produktivna osnova za mirnu koegzistenciju individua i društvenih grupa, manjina i većina, i to kako uzev u postojećim nacionalnim državama, koje afirmišu ustavnu demokratiju i koje su sve manje etnički homogene, tako i u novim formama političkih zajednica, koje predstavljaju kompleksne multinacionalne i polietničke entitete.

Evropski ustavni patriotizam može biti smatran najadekvatnijim modelom interpretacije političkog identiteta Evropske unije i osećaja privrženosti ovoj novonastajućoj transnacionalnoj političkoj zajednici.

Pre primarnog bavljenja evropskim ustavnim patriotizmom, u tekstu će biti govora o pojmovima ustavnog patriotizma i evropskog identiteta.

Ključne reči: *Politički identitet. – Ustavni patriotizam. – Evropska unija. – Politički identitet EU. – Evropski ustavni patriotizam.*

---

\* Dr Dragica Vujadinović, redovni profesor Pravnog fakulteta Univerziteta u Beogradu. Rad je rezultat istraživanja u okviru projekta *Perspektive implementacije evropskih standarda u pravni sistem Srbije* (179059), koji podržava Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije. Rad se u određenoj meri sadržinski oslanja na tekst, koji je autorka izvorno napisala na engleskom jeziku: D. Vujadinovic, *European Constitutional Patriotism*, A. Dupeyrix&G.Raulet (eds.), *European Constitutionalism – Historical and Contemporary Perspectives*, Euroclio 83, P.I.E.. Peter Lang, Brussels 2014, ISSN 0944-2294, ISBN 978-2-87574-192-9, D/2014/5678/.

## 1. USTAVNI PATRIOTIZAM

Koncept ustavnog patriotizma je izvorno povezan sa konceptom političkog identiteta nacionalne države, bilo da se radi o demokratskoj pravnoj državi ili demokratskoj ustavnoj državi.<sup>1</sup>

Svaki politički identitet ima tri međusobno povezane dimenzije: objektivnu (institucionalno-pravni okvir), subjektivnu (osećaj pripadništva, identifikacija sa političkom zajednicom), interpretativnu (tumačenja političkog identiteta od strane intelektualnih i političkih elita suštinski doprinose formiranju datog identiteta, a s tim u vezi je i politička i istorijska odgovornost elita).

Osim bliske povezanosti s pojmom političkog identiteta, pojam ustavnog patriotizma je povezan i sa pojmovima političke legitimnosti, kulture ljudskih prava, demokratske političke kulture, javne sfere, ustavne kulture, ustavnog identiteta.

Ustavni patriotizam predstavlja oblik identifikacije s političkim telom na osnovama poštovanja demokratskih vrednosti i ustavno garantovanih jednakih ljudskih prava, za razliku od utemeljenja političkih afilijacija na vrednostima tla, etniciteta, partikularne kulture i jezika, na koje su se nacionalne države tradicionalno pozivale.<sup>2</sup>

Politički identitet može biti tumačen sa stanovišta univerzalnih vrednosti i ustavnih principa (građanska interpretacija), s jedne strane, i sa stanovišta etničkog, religijskog, tradicijskog, kulturnog, teritorijalnog porekla (etno-kulturna interpretacija). Ustavni patriotizam predstavlja normativnu građansku *interpretaciju* političkog identiteta. Kada je internalizovan od individualnih građana, on postaje takođe i verzija *subjektivne* dimenzije političkog identiteta – iskazuje osećaj pripadnosti demokratskoj ustavnoj državi. On je nerazdvojjiv od institucionalne i pravno-političke strukture moderne ustavne države (*objektivna* dimenzija političkog identiteta).

Pojam ustavnog patriotizma spada u idealnotipske koncepte i zato istovremeno sadrži i normativnu i empirijsku dimenziju. U normativnoj dimenziji, taj pojam artikuliše najbolja značenja građanske pripadnosti političkoj zajednici i, utoliko, uspostavlja i određene standarde o tome šta bi trebalo ostvariti u institucionalnom političko-pravnom okviru i političkoj praksi; istovremeno, taj pojam ima i svoje empirijske manifestacije, u meri u kojoj su dati institucionalni okvir i politička praksa usklađeni sa principima i vrednostima ustavnog patriotizma i otelotvoruju ih.

1 Robert Alexy pravi razliku između „formalne pravne države”, „demokratske pravne države” i „demokratske ustavne države”. (Alexy, A., „Die Institutionalisierung der Menschenrechte im demokratischen Verfassungsstaat”, in: *Philosophie der Menschenrechte*, Herausgegebene von Stefan Gosepath und Georg Lohman, Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main 2013, 244–264).

2 Habermas, J., *The Inclusion of the Other*, Polity Press, Cambridge, Massachusetts, 1998; takođe: Fossum, J. E., „On the Prospects for a Viable Constitutional Patriotism in Complex Multinational Entities: Canada and the European Union Compared”, [http://www.academia.edu/3029998/On\\_the\\_Prospects\\_for\\_a\\_Viable\\_Constitutional\\_Patriotism\\_in\\_Complex\\_Multinational\\_Entities\\_Canada\\_and\\_the\\_European\\_Union\\_Compared](http://www.academia.edu/3029998/On_the_Prospects_for_a_Viable_Constitutional_Patriotism_in_Complex_Multinational_Entities_Canada_and_the_European_Union_Compared), p. 2.

Suštinska osobina ustavnog patriotizma u njegovim najrazvijenijim savremenim modalitetima jeste njegov kapacitet da izađe u susret rastućim trendovima migracija, mešanja naroda i diversifikacija. Koncept i praksa ustavnog patriotizma na produktivan način spajaju elemente univerzalnih i partikularnih opredeljenja, izražavaju posvećenost univerzalnim vrednostima i principima uz istovremeno priznavanje – u granicama nenarušavanja bazičnih ustavnih principa – različitosti kultura, vera, sistema vrednosti, koji se ukrštaju unutar multikulturalnih političkih zajednica. Za razliku od etno-kulturalnih koncepcija političke zajednice, koje ne mogu da obuhvate uspostavljenu multikulturalnu realnost i, štaviše, lako isklizavaju u neprijateljstvo spram migranata i manjina (koji predstavljaju „drugog”), građanske koncepcije ustavnog patriotizma sadrže u sebi teorijsku i praktičko-političku otvorenost za globalizacijske, transnacionalne i migracijske promene koje su masivno u toku u svim državama i u međunarodnom kontekstu.

Iako civilna interpretacija demokratske pravne/ustavne države najbolje odgovara karakteru ovog tipa države, takođe je moguća i etno-kulturalna interpretacija liberalno-demokratske države. U tom slučaju je akcenat na etničkim i kulturalnim osobinama umesto na ustavnom identitetu; nasuprot tome, ustavni patriotizam pretpostavlja posvećenost zajedničkim političkim principima i zaštiti ljudskih prava umesto zajedničkom nacionalnom/etničkom poreklu, kulturi, jeziku. Ustavni patriotizam je kontrapoliran etno-kulturalnoj interpretaciji identiteta i etnicistički zasnovanom osećaju pripadništva. To, međutim, ne znači nužno napuštanje i negiranje značaja vezanosti za kulturno nasleđe i pripadništvo određenoj zajednici porekla, već znači davanje prioriteta ljudskim pravima i univerzalnim vrednostima.

Pojam ustavnog patriotizma je imao svoju teorijsku i praktičko-političku genezu, u smislu razvijanja značenja i ciljeva (normativnih standarda), kao i realnih sadržaja (institucionalnih okvira, koji se ostvaruju), počev od odbrane demokratske države od neprijatelja demokratije (slučaj Vajmarske republike), preko obnove političkog identiteta Nemačke na građanskim osnovama (ustavnim principima) u kontrapoliranju spram nacističkog iskustva, do idealnotipskog koncepta koji u sebe inkorporira građanske interpretativne modele i osećaj pripadništva građana svojoj političkoj zajednici zasnovan na opredeljenju za ustavnu demokratiju vezano za sve demokratske države, kao i za transnacionalne nove političke zajednice kao što je Evropska unija. Pojavio se u Nemačkoj nakon Drugog svetskog rata. Novu popularnost je dobio krajem devedesetih godina, kada je postao privlačan model za objašnjavanje legitimacijskih kapaciteta liberalno-demokratske nacionalne države uopšte uzev. Takođe, počeo je da se koristi kao normativni model za razumevanje evropskog identiteta kao supranacionalne političke zajednice. Deo razloga za tu novu popularnost ustavnog patriotizma treba tražiti u njegovom kapacitetu za izlaženje u doba globalizacije u susret rastućim trendovima multikulturalizma, i to i u nacionalnim državama i u Evropskoj uniji.

U teorijsko-politički diskurs je ustavni patriotizam uveo Šternberger (*Sternberger*) 1979. godine (čak i ranije, 1958. godine). On je nastojao da

ponudi koncepciju patriotizma koja nije nacionalistička; primarno se fokusirao na lojalnost prema državi, a ne na ustavna prava.<sup>3</sup> On je vezivao ovaj pojam za „militantnu demokratiju”<sup>4</sup>, demokratski poredak koji je sposoban da se brani od spoljnjih i unutrašnjih neprijatelja demokratije uvođenjem potencijalno neliberalnih ograničenja određenih prava.<sup>5</sup>

Na tragu pomenutih Šternbergerovih ideja, nemački ustavni patriotizam je inicijalno bio povezan sa „militantnom demokratijom” (odbranom demokratske države nedemokratskim sredstvima) i „memorijom” o neuspehu Vajmarske republike. On je značio zaštitu i očišćenje od negativnih istorijskih iskustava. Kako Miler (*Muller*) konstatuje, inicijalne formulacije ustavnog patriotizma nisu bile mnogo inkluzivne jer su obuhvatale primarno nemačke građane. Kao forma političke povezanosti, ta inicijalna koncepcija nije nudila rešenja za multikulturalna svojstva. Zato je Jürgen Habermas (*Jurgen Habermas*) dodao univerzalne i inkluzivne elemente u originalnu koncepciju ustavnog patriotizma, tako što se fokusirao mnogo više na ljudska prava i na demokratske procedure nego na državu i odbranu od neprijatelja demokratije.<sup>6</sup>

Koncepcija koju je Habermas kreirao, takođe je sadržala osvrt na prošlost, ali prevashodno u vezi sa sećanjem na Drugi svetski rat i, posebno, holokaust. Njen cilj je bilo preispitivanje političkog identiteta Nemačke tog vremena i pomenutog iskustva, kao i građenje novih osnova za privrženost datoj političkoj zajednici.<sup>7</sup> Habermas je težio pročišćavanju javne sfere i promociji demokratske političke kulture i univerzalnih moralnih principa. Prevazilaženje fašizma je pozadina građenja postnacionalnog identiteta, centriranog oko univerzalnih principa vladavine prava, demokratije, i ljudskih prava.

Habermas je unapredio značenje ustavnog patriotizma i govorio je o „postkonvencionalnim identitetima” individua, kao i o „post-tradicionalnom društvu”. U post-tradicionalnom kontekstu, građani su sposobni da usvoje univerzalnu tačku gledanja na ljudska prava i moralnu brigu; takođe, od njih se očekuje da kritički razmišljaju o pojedinačnim tradicijama i individualnim iskustvima, interesima i željama.<sup>8</sup>

Psihološki decentrirane osobe, koje relativizuju svoje želje i namere u svetlu moralne brige, formiraju post-tradicionalno društvo, koje ne suspenduje religiju, tradiciju ili konvencionalnu moralnost, ali ih sve skupa preispituje, „reinterpreтира ih u svetlu univerzalnih zahteva iskazanih na opštiji način kroz bazična ljudska prava i konstitucionalne norme”.<sup>9</sup>

3 *Ibid.*, 284.

4 Karl Lowenstein je „militantnu demokratiju” definisao prvi put 1939. godine. (Videti: Muller, J. W., *Origins of Constitutional Patriotism*, *Contemporary Political Theory*, 2006, 284)

5 *Ibid.*, 284.

Videti takođe: Preuss, U., *The Constitution of a European Democracy and the Role of the Nation State*, *Ratio Juris*, Vol. 12, Issue 4, December 1999.

6 Muller, J. W., *op. cit.*, 288–289.

7 Muller, *op. cit.*, 291.

8 *Ibid.*, 287.

9 *Ibid.*

Nema nepromenljivog objekta identifikacije – bilo u smislu nacije, ili za te svrhe – istorijskog ustava, kako to Habermas kaže. Individue razvijaju osećaj pripadništva kroz deliberaciju, pregovaranje, preispitivanje ili reviziju datog političkog tela. Javna sfera je prostor „racionalizacije kolektivnih identiteta”, nezavršivog procesa građenja političkog identiteta.<sup>10</sup>

Taj pojam nije iskazao sve svoje mogućnosti na slučaju Nemačke. Kao što je već pomenuto, ustavni patriotizam je neočekivano stekao novu popularnost krajem devedesetih godina. Najviše zahvaljujući Habermasu i njegovim jakim uticajima, on je postao privlačan model izražavanja građanske lojalnosti i pripadanja u slučaju demokratske pravne države i ustavne demokratije generalno. Pojam je postao upotrebljiv i za preispitivanje problema političkog identiteta pojedinih država u kontekstu globalizacije, migracija, multikulturalnih promena, kao i u slučaju zemalja u tranziciji ka demokratskom poretku. Taj pojam je dobio na značaju i upotrebi takođe kao normativni i praktičko-politički model za razumevanje identiteta Evropske unije kao supranacionalne političke zajednice.

Prema Milerovom mišljenju, ustavni patriotizam označava ideju da politička privrženost treba da bude centrirana oko normi, vrednosti i, još direktnije – procedura liberalno-demokratskog ustava. On obuhvata vrednosti kao što su inkluzivnost, individualnost, raznolikost.<sup>11</sup> Pojam ne referira samo na pisani ustav u njegovoj celini (pozitivističko tumačenje); on se odnosi na „ustavnu kulturu” koja okružuje svaki ustav i ne uključuje samo ustavne temeljne stavove (*essentials*) povodom kojih postoji saglasnost, već i ustanovljene modalitete debate i neslaganja o najpouzdanijoj interpretaciji i najboljoj primeni tih temeljnih stavova.<sup>12</sup>

Fosum (*Fossum*) razlikuje dve krajnosti u verzijama ustavnog patriotizma, i to sa stanovišta toga koliko se one distanciraju od nacionalne države i kulturnog nasleđa date državne teritorije i dominantne kulture: prva je najbliža nacionalističkom partikularizmu; druga je najbliža kosmopolitizmu.<sup>13</sup> On primećuje da postoji čitava skala opcija između dva pomenuta ekstrema, u odnosu na normativne univerzalije. Zaključuje da nas druga verzija ustavnog patriotizma „kakva već jeste zavisna od eksplicitne kosmopolitske konstelacije, najdalje odvodi od države i predstavlja značajno njeno napuštanje, dok se prva verzija suštinski oslanja na državnu formu i može da operiše unutar sistema država”.<sup>14</sup>

Omid Pajrou Šabani (*Omid Payrow Shabani*) insistira na daljem unapređivanju koncepta ustavnog patriotizma za potrebe multikulturalnog konteksta aktuelnog socijalnog i političkog života. On veruje da politička teorija zaostaje za radikalnim i brzim promenama koje se događaju u svetu. Prema

10 *Ibid.*

11 Muller, J. W., „Three Objections to Constitutional Patriotism”, *Constellations*, Vol. 14, No. 2, 2007, 195.

12 *Ibid.*

13 Fossum, J. E., *op.cit.*, 6–9.

14 *Ibid.*

njegovom mišljenju, današnji subjekt nije homogeni građanin jednojezične, jednonacionalne i jednoreligijske zajednice, već heterogeni građanin multikulturalnog sveta. On tvrdi da pripadanje postaje mnogo pre stvar hibriodnog identiteta nego ranijeg konvencionalnog permanentnog identiteta: „Današnje zajednice su... ogromni multikulturalni kosmopolitski centri sa svojim kineskim četvrtima, malim Italijama, indijskim kvartovima, i tako dalje. I u takvim fluidnim gradovima, u kojima je hibridizam rastočio koheziju bilo kakve konvencionalne ustaljenosti, solidarnost ne može biti sagledavana u svetlu fiksiranog identiteta kao političkog lepka koji bi nas držao zajedno.”<sup>15</sup>

Prema njegovom mišljenju, multikulturalni kontekst heterogenih građana koji žive zajedno prikladan je za deliberativnu demokratiju, demokratski konstitutcionalizam i ustavni patriotizam.<sup>16</sup>

## 2. EVROPSKI IDENTITET

Evropski identitet<sup>17</sup> u svojoj objektivnoj dimenziji, kao i u svojoj subjektivnoj dimenziji koja se odnosi na identifikovanje individua i grupa s tom političkom zajednicom, predstavlja proces građenja političke zajednice odozgo-nadole (s vrha do dna) i odozdo-nagore (s dna do vrha). I treće dimenzija – koja se tiče relevantnih interpretativnih modela – predstavlja značajan faktor građenja evropskog identiteta. Druga i treća dimenzija imaju dva modaliteta – etno-kulturalni i građanski.

Evropska unija je utemeljena na demokratskom konstitutcionalizmu i kao takva je u procesu kompletiranja svog institucionalnog ekonomskog, pravnog i političkog sistema. Četiri osnovne slobode su konstitutivne za evropski identitet; za te svhe su konstitutivne i univerzalne vrednosti i ljudska prava, kao i prakse umreževanja Evropljana na različitim mikro i makro nivoima.

Evropski identitet se definiše u kontrastu s pominjanom traumatskom prošlošću Evrope (kolonijalizam, imperijalizam, nacizam, fašizam, staljinizam, antisemitizam), kao mirotvorni projekat usmeren ka toleranciji, deliberaciji i kompromisu. On je takođe definisan u odnosu na „relevantne druge”. Oni u sebe uključuju – nakon pada berlinskog zida i u kontekstu rasta ekonomskih promena koje se događaju u globalizovanom svetu – osim Amerike i, recimo, Kinu i Indiju, a u kontekstu interne multikulturalne izmešanosti često su „relevantni drugi” ekonomski i politički imigranti, pripadnici religijskih i etničkih manjina, najčešće oni muslimanskog nasleđa.<sup>18</sup>

15 Shabani, O. A. P., „Who is Afraid of Constitutional patriotism?”, *Social Theory and Practice*, Vol 28, p. 442. Videti takođe: Ignatieff, M., *The Needs of Strangers*, Pinguin Books, New York 1986.

16 *Ibid.*, 443.

17 Vujadinovic, D., „On European Identity”, *Synthesis Philosophica*, Zagreb, Croatia 2011. Videti takođe izvanredno informativnu analizu i opis muslimana kao „drugih” u EU, u knjizi: Navida Kermani, *Ko smo mi – Nemačka i njeni muslimani*, Samizdat B92, Beograd 2013. (prevod s nemačkog *Wer ist Wir? Deutschland und seine Muslime*, Verlag C.H.Beck, 2010).

18 Giddens, E., *Europe in the Global Age*, Clio Belgrade 2009.



Evropski identitet mora da se definiše i u odnosu spram multikulturalizma, pluralizma i procesa globalizacije. Postkolonijalna radna snaga i ostali talasi migracija transformisali su relativno homogena nacionalna društva u multikulturalna. Nekontrolibilan karakter tih migracija<sup>19</sup>, uključujući one između osamdesetih i devedesetih godina 20. veka pa do danas, nametnuo je potrebu za uvođenjem Šengen zone dvehiljaditih i pretvorio Evropu u izvesnoj meri u „tvrđavu” u odnosu na spoljnji svet i u odnosu na „druge” unutar same EU.

Pad berlinskog zida je podstakao proces proširenja Evropske unije, koji je pak značajno izmenio smisao i sadržaj evropskog identiteta; „nove” demokratije su unele nove forme različitosti, konzervativizma, etnonacionalizma, kao i obnovljeni značaj religijskog faktora u evropsku politiku i proces građenja evropskog identiteta. Obnova značaja hrišćanstva sa proširenjem EU do 25 članica i posebno s faktorom katoličanstva Poljske i pravoslavlja Rumunije i Bugarske, kao i prisustvo muslimanske religije i značajne muslimanske manjine unutar EU, doveli su u pitanje evropski sekularizam.

Potpisivanje Ugovora u Mastrihtu 1992. godine, sa sledeštenim uvođenjem kategorije evropskog građanina, predstavljalo je značajan iskorak u procesu građenja evropskog identiteta.

Postoje tri glavna modaliteta interpretacije evropskog identiteta u nastajanju – etno-kulturalni (etno-nacionalistički, evroskeptički), građanski (ustavni patriotizam) i pluralni (multikulturalni). Pluralistička interpretacija se može smatrati prevashodno verzijom građanske interpretacije, pošto insistira na izlaženju u susret različitostima pod ambrelom univerzalnih ljudskih prava i ustavnih principa i pošto uzima u obzir pluralističnu prirodu evropske političke zajednice. Osim pomenutih multikulturalnih, pluralističkih pristupa problemu evropskog identiteta, koje karakterišu otvorenost, tolerancija, princip inkluzivnosti i koji shodno ovim osobinama konvergiraju sa ustavnim patriotizmom (na način na koji je Šabani o tome govorio), multikulturalna rešenja problema političkog identiteta takođe mogu da iskliznu ka etnonacionalističkim kolektivističkim i partikularističkim rešenjima.

U slučaju evropskog identiteta, etno-kulturalna koncepcija je duboko evroskeptična. Na primer, eminentni predstavnik tog vida interpretacije Entoni Smit (*Anthony Smith*), govori o tome da bi istinski ujedinjena Evropa mogla (i morala) da nastane postepenim formiranjem zajedničkih evropskih memorija, tradicije, vrednosti, mitova i simbola, nalik etnicitetu i naciji. On zapravo ne veruje da je to uopšte moguće.<sup>20</sup>

Etno-kulturalna interpretacija je suštinski povezana s pominjanim etnonacionalističkim trendovima u „novim” državama članicama EU. Uz to, etno-kulturalna interpretacija evropskog identiteta nam pomaže da razumemo

19 Favell, A., „Immigration, Migration, and Free Movement in the Making Europe”, u: Checkel, J. T. and Katzenstein, P.J., *European Identity*, Cambridge University Press, 2009, 167–189.

20 Jovanovic, M., „In Search of a European Identity”, u: Jovanovic, M., Vujadinovic, D. and Etinski, R. (Eds.), *Human Rights and Democracy in the EU*, Belgrade/Maribor 2009.

obnovu ksenofobije i etnonacionalizma i u „starim” državama članicama, koji inače nastaju kao reakcija na masovne imigracije, globalizaciju i evropeizaciju. Patriotska identifikacija sa sopstvenom državom – kao suprotstavljena i zajedničkom evropskom identitetu i multiplim evropskim identitetima – povezana je sa rastom trenda partikularizma i evroskepticizma.

Projekat evropskog ustavnog patriotizma, osim što preuzima osobine ustavnog patriotizma vezanog za pojedinačne države, ima i svoje specifičnosti. Pitanje je u kojoj meri su ustavni principi otelotvoreni u praksi formiranja EU, zatim, u kojoj meri građani EU generalno usvajaju evropsku ustavnu kulturu zaštite ljudskih prava, mirotvornosti, solidarnosti, socijalne pravde; u kojoj meri formiraju evropsku političku moralnost, samosvest Evropljana i osećaj pripadnosti EU; da li i u kojoj meri imaju motive da se osećaju ne samo građanima države porekla već EU, kao transnacionalne političke zajednice. I takođe, za artikulisanje evropskog ustavnog patriotizma bitno je da li proevropski intelektualci uspevaju da profilišu i kristališu prednosti transnacionalnog evropskog projekta i da pojasne građanima njegovu atraktivnost i pogodnosti koje im pruža; drugim rečima, evropski javni prostor je bitan, u njemu se vrši deliberacija o EU i strateškim pitanjima značajnim za opstanak i izgradnju EU.

Evropski ustavni patriotizam mora da odgovori na pitanje šta može da privuče građane Evrope ideji i praksi ujedinjene Evrope i kako bi oni to ujedinjenje mogli da ostvare.<sup>21</sup> Kompletan i finalni odgovor na to pitanje, doduše, nije ni moguć, jer je reč o otvorenom, nedovršenom, pluralnom modelu političkog identiteta. Utoliko, u nastojanju da se odgovori na pomenuto pitanje, više se radi o otvaranju pitanja i o idealnotipskim smernicama za razmišljanje nego o odgovoru u punom i pravom smislu reči.

### 3. EVROPSKI USTAVNI PATRIOTIZAM

Ustavni patriotizam predstavlja ne samo normativni model interpretacije EU i privrženosti njoj, već i ustavno-institucionalnu realnost EU. U Ustavnoj povelji, članu 1–2, napisano je: „Unija je utemeljena na vrednostima poštovanja ljudskog dostojanstva, slobode, demokratije, jednakosti, vladavine prava i poštovanja ljudskih prava...”<sup>22</sup>

Pojam evropskog ustavnog patriotizma su najviše razvili Jürgen Habermas i Jan Verner Müller (*Jan Werner Müller*). Međutim, sve više se baveći pojmom evropskog ustavnog patriotizma, drugi autori – kao što su Kalhan (*Calhun*), Volker (*Walker*), Baubok (*Baubock*), Kostakopolu (*Kostakopolou*) i drugi – nastoje da prošire pojam, kako bi on postao što inkluzivniji i otvoreniji za različitosti i za prevazilaženje „manjka solidarnosti” („solidarity gap”).

U nastojanju da definišu evropski ustavni patriotizam, Habermas i Müller postavljaju pitanje – kako može ustavna kultura, koja je u određenoj meri

21 Habermas, J., *The Divided West*, Polity Press, 2006, 76.

22 Kumm, M., „The idea of Thick Constitutional Patriotism and Its Implications for the Role and Structure of European legal History”, *German Law Journal*, Vol. 06, No. 02, 320.

uspostavljena u nacionalnim državama, da se transformiše u osećaj pripadništva i vezanosti za evropsko političko telo. Ustavni patriotizam – kao svojstvo nacionalnih država – pretpostavlja se, ali istovremeno treba da bude prevaziđen, prilagođen i transformisan za potrebe supranacionalnog konteksta političke zajednice.

Habermas smatra da je osnovno pitanje – koji uslovi moraju biti ispunjeni da bi građani bili u stanju da prošire građansku solidarnost preko granica svojih nacionalnih država, sa ciljem postizanja uzajamne inkluzije. Građanska koncepcija „nacije” – nasuprot njenoj etničkoj koncepciji – „odražava i aktuelno istorijsko nadilaženje evropskih nacionalnih država i činjenicu da je demokratsko građanstvo uspostavljeno kao apstraktno, kao zakonom posredovana solidarnost među strancima”.<sup>23</sup>

Habermas veruje da promena fokusa od identifikovanja s državom na usmerenost ka ustavu vodi relativnom razdvajanju ustava od države.<sup>24</sup> Po pitanju mogućeg širenja građanske solidarnosti preko granica nacionalnih država, on primećuje da funkcionisanje Ujedinjenih nacija u sprečavanju povrede ljudskih prava i očuvanju mira pokazuje začetke komunikativnih struktura globalne javne sfere. Ipak, smatra da takva uska osnova legitimnosti i zajednički potencijal čvrstih reakcija i akcija nije dovoljan za integrisanje Evropske unije.<sup>25</sup>

On nastoji da identifikuje zajedničke elemente onoga što je sadržano (*shared*) u evropskom mentalitetu, političkoj kulturi, političkoj moralnosti i što predstavlja „podržavajuće dispozicije” za „panevropski diskurs”. Oni se tiču osobina vezanih za mirotvornu i kooperativnu Evropu, otvorenu za druge kulture, spremnu da se uključi u dijalog, sposobnu da se na kompromisan način nosi sa izrazitim kulturnim različitostima, sposobnu da pacifikuje klase razlike posredstvom države blagostanja, i spremnu na samoograničavanje državnih suvereniteta u kontekstu EU.

Evropa je bila primorana da nauči „bolne lekcije o tome kako da se različitosti komuniciraju, da se institucionalizuju suprotnosti i da se stabilizuju tenzije”. Prema njegovom mišljenju, tragovi zajedničke političke moralnosti su se pojavili u trećoj četvrtini 20. veka („Zlatno doba”), u vezi sa „priznavanjem različitosti, uzajamnim priznavanjem drugih u njihovoj drugosti”. Kao empirijske manifestacije zajedničkog identiteta ili evropskog mentaliteta on navodi i uspon sekularizacije, visok nivo poverenja u organizaciona postignuća i kontrolne kapacitete države, skepticizam spram efektivnosti tržišta, snažan osećaj za „dijalektiku prosvetiteljstva” i želju za multilateralnim i pravno regulisanim međunarodnim poretkom.<sup>26</sup>

Habermas je identifikovao pet svojstava koje Evropljani dele, zajednički poseduju: neutralnost autoriteta otelovljenu u razdvojenosti crkve i države,

23 Jovanovic, M., *op. cit.*, 57.

24 Habermas, J., *The Divided West*, *op. cit.*, 79.

25 *Ibid.*, 80.

26 *Ibid.*, 43–45.

poverenje pre u politiku nego u kapitalističko tržište, etos solidarnosti u borbi za društvenu pravdu, visoko uvažavanje za međunarodno pravo i za prava individua i podrška za organizacijsku i vodeću ulogu države.<sup>27</sup> On nastoji da istraži koliko su održive te zajedničke osobine i veruje da je neophodan dalji razvoj panevropskog diskursa, evropskog javnog prostora za svrhe još jasnijeg ispoljavanja posleratnog evropskog mentaliteta.

U svojoj najnovijoj knjizi iz 2012. godine, *Kriza Evropske unije: Odgovor*<sup>28</sup>, on govori o očekivanjima da bi suočenje sa krizom kao zajedničkom sudbinom moglo dovesti do rasta uzajamnog poverenja među Evropljanima (*European peoples*) i do „rasta transnacionalne – doduše slabašne – građanske solidarnosti među građanima Unije”.<sup>29</sup>

Za Habermasa je ključno formiranje transnacionalne javne sfere. On kaže da proces formiranja svesti ne može da bude kontrolisan odozgo ili proizveden administrativnom odlukom.<sup>30</sup> Unutrašnja dinamika javnog diskursa na evropskom nivou moguća je i bitna je za oblikovanje identiteta i ona je postojala u deliberacijama povodom konflikta interesa u slučaju rata u Iraku, zdravstvenih reformi i imigracione politike.<sup>31</sup> Globalna kriza, kao i kriza Evrozone, otvaraju nove prostore za javni diskurs o evropskim problemima.

Habermas govori o manjku svesti među Evropljanima o tome koliko mnogo i koliko duboko oni imaju zajedničku sudbinu, koliko velike su prednosti monetarne unije, oslobađanja od viza i mnogo drugih stvari. On primećuje da neodgovorno ponašanje evropskih intelektualaca jeste doprinelo manjku svesti i nedovoljno razvijenom uzajamnom poverenju među Evropljanima.<sup>32</sup>

Vajlerov (*Weiler*) model supranacionalnog građanstva – kao kombinacije nacionalnog i evropskog građanstva – ukazuje na to da ova dva građanstva treba da ostanu razdvojena i komplementarna. On zagovara multipli identitet i multiple *demoi*, gde individue simultano ispoljavaju oboje – i organsko-kulturološku identifikaciju sa svojom nacijom i članstvo u evropskim supranacionalnim vrednostima koje transcendiraju etno-kulturne razlike.<sup>33</sup>

Jan Verner Miller, kao i Habermas, smatra da se evropski ustavni patriotizam i ustavni patriotizam nacionalnih država uzajamno informišu i ojačavaju. On tvrdi da „Evropska nacija” i „evropski ustavni patriotizam” zavise od „evropske javne sfere”, a delom i sami moraju da kreiraju tu javnu sferu.<sup>34</sup> On, međutim, smatra da sećanje na holokaust ne može da ima formativnu ulogu u slučaju evropskog identiteta, ako se hoće dovoljno inkluzivan model za imigrante i manjine. Mili-

27 *Ibid.*

28 Magazin *The Global Journal* je objavio njegov intervju sa Fransisom Fukujamom (Francis Fukuyama), 18. maja 2012, pod naslovom: „The European Citizen: Just a Myth?” (<http://theglobaljournal.net/article/view/695/>)

29 Habermas, J., *The Crisis of the European Union*, A Response, English ed. Polity Press, 2012.

30 Interview, *op. cit.*

31 *Ibid.*

32 *Ibid.*, 4.

33 Videti: Muller, J-W., *European Constitutional Patriotism*, Princeton University Press, 2007.

34 Muller, J-W., „A ‘Thick’ Constitutional Patriotism for the EU? On Morality, Memory, and Militancy”, <http://www.princeton.edu/~jmueller/CP-ThickCPEurope-JWmueller.pdf>

tantna demokratija bi mogla jedino da igra ulogu ako bi liberalna demokratija u nekoj od evropskih država zaista došla u stvarnu opasnost.

On smatra da bi evropski ustavni patriotizam trebalo da bude centriran oko ustavnog identiteta, to jest univerzalnih liberalnih demokratskih vrednosti i praksi, prelomljenih i interpretiranih kroz specifična istorijska iskustva pojedinih nacija i država. On veruje da je EU razvila te principe i prakse kao deo osobenog ustavnog identiteta.<sup>35</sup>

On govori o više nivoa procesa evropske identifikacije, zavisnih od partikularnih problema i projekata, a ne o „kolektivnom evropskom identitetu”. Međutim, smatra da to ne isključuje mogućnost pojave i novog tipa kolektivnog identiteta.<sup>36</sup>

Miler nabraja tri posebne karakteristike, koje razdvajaju EU kao specifičnu i inovativnu vrstu transnacionalne političke zajednice: prvo, njena konstitucionalizacija je povezana sa procesom deliberacije i političke borbe s otvorenim krajem; drugo, postoji kontinuitet između liberalno-demokratskog karaktera evropskih nacionalnih država i same EU; treće, postoji kontinuitet između ustavnog patriotizma evropskih nacionalnih država i evropskog ustavnog patriotizma.

On kaže da je ustav EU projekat u toku, da EU kao politička zajednica nije zasnovana na prethodnoj građanskoj solidarnosti, već na uzajamnoj saglasnosti oko projekata i poduhvata. Nadalje, taj proces nije otvoren samo s obzirom na svoje krajnje ishode; on je otvoren i u odnosu na svoje konstituente. Evropska utemeljujuća snaga (*constituent power*) sama po sebi je predmet proširenja. EU nije zasnovana na jednoj osnivajućoj moći (*constituent power*) ili na jednom *demos*-u. Ona je nasuprot tome zasnovana na rastućoj grupi *demoi*.<sup>37</sup> Nije reč o kreiranju bazičnog identiteta, koji podržava ustav, već o dinamičnom i kompleksnom procesu „zajedničkih (*shared*) identiteta”, uz istovremeno tolerisanje i očuvanje različitosti.<sup>38</sup>

Prema Milerovom mišljenju, konstitucionalna arhitektura EU, sa sposobnošću da očuva različitost nacionalnih država, predstavlja mirotvorni kontinuitet sa njihovim liberalno-demokratskim karakterom i istovremeno predstavlja prevazilaženje partikulariteta tih pojedinačnih država. Kreiranje ustava (*constitution making*) evropske političke zajednice zasnovano je na deliberaciji i političkim borbama bez unapred propisanog jedinstvenog cilja; normativna konstitucionalna kultura je u ovom slučaju kontinuirani projekat, koji stoji nasuprot jasno definisanih konstitucionalnih poredaka pojedinih država.

Normativna i ekonomska privlačnost EU proizilazi iz činjenice da njena konstitutivna moć (*constituting power*) nosi potencijal proširenja i sposobna je za „prelivanje preko granica” Unije („transnational overflowing”) ka

35 *Ibid.*, 20.

36 *Ibid.* Videti takođe: Katzenstein, P. J. and Checkel, J. T., Conclusion – European identity in Context, u: *op.cit.*, 213.

37 Muller, J-W., *European Constitutional Patriotism*, *op. cit.*, 226.

38 Muller, J-W., „A ‘Thick’ Constitutional Patriotism for the EU? On Morality, Memory, and Militancy”, *op. cit.*, 21.

državama koje još nisu u EU. Privlačnost EU proizilazi i iz njene otvorenosti i labavih veza. Evropski narodi su privučeni Uniji i teže joj u meri u kojoj ona stimuliše različitosti i ne nameće homogenost i jedinstvo. Evropski narodi će u kontinuitetu morati da pregovaraju i moraće da odlučuju koliko žele da zajednički dele, a koliko da ostave razdvojenog.<sup>39</sup>

Miler prihvata Vajlerov zahtev za „ustavnom tolerancijom” i diskutuje o „tihoj kosmopolitskoj revoluciji”, koja je transformisala nacionalne države a da ih nije progutala. Takođe smatra da Unija zahteva da svi narodi uče jedni od drugih na pozadini stalno opstajućeg mnoštva.<sup>40</sup> Atraktivnost evropske političke zajednice (*European polity*) proizilazi i iz višeslojnih nivoa vladanja, iz nedostatka jednog centra moći koji bi dominirao nad nacionalnim državama.<sup>41</sup>

Evropljani se ne osećaju pozvanim na poslušnost; njih privlače prednosti evropske političke zajednice, ali se s njom ne identifikuju strastveno. Ideal uzajamnog priznavanja različitih *demos* i slavljenje različitosti jesu veoma privlačni, ali nose i rizik od pretvaranja evropskog transnacionalnog multikulturalizma u pluralni monokulturalizam. Privlačnost evropske zajednice proizvodi lojalnost i ubeđenje, koji su uvek otvoreni za kritiku i preispitivanje.

Ustavni patriotizam je primer na delu refleksivnog, samokritičkog pripadanja bez slabljenja zajednice, ali i bez jakog identifikovanja s njom. Ustavni patriotizam obećava kombinaciju kritičkog preispitivanja i kompleksne emotivne povezanosti s političkom zajednicom.<sup>42</sup>

Nasuprot pojmu ustavnog patriotizma koji se odnosi na nacionalnu državu, koji karakterišu precizno doneti ustavi datih nacionalnih država, evropski ustavni patriotizam odražava moto „jedinstvo u različitosti”, u smislu samokritičkog pripadništva, lojalnosti bez pasioniranog identifikovanja, odnosno onoliko lojalnosti koliko se beneficija za uzvrat dobija. On takođe odražava osobeni karakter EU kao nedovršenog procesa sopstvenog građenja demokratske transnacionalne zajednice, bazirane na univerzalnim principima i demokratskim procedurama.

Miler, kao i Habermas, smatra da je od odlučujućeg značaja pitanje – kako bi ti principi mogli da budu što jasnije i vidljivije predloženi (približeni) javnosti. On naglašava odgovornost intelektualaca i elita za razjašnjavanje i predočavanje javnosti prednosti evropske zajednice.

Kreg Kalhan (*Craig Calhun*) ukazuje na činjenicu da je ustavni patriotizam pogodan za multiple koncepcije dobrog života u modernim društvima, da je on kompatibilan sa različitim ustavnim aranžmanima i da u sebi nosi brižljivi balans između posvećenosti univerzalnim principima i priznavanja partikularnosti. Kao i Habermas i Miler, on ukazuje na ključni značaj javne sfere za promociju ustavnog patriotizma i evropskog identiteta.<sup>43</sup>

39 Muller, J-W., *European Constitutional Patriotism*, op. cit., 138–146.

40 Muller, J-W., „A ‘Thick’ Constitutional Patriotism for the EU? On Morality, Memory, and Militancy”, op. cit., 22.

41 Muller, J-W., *European Constitutional Patriotism*, op. cit., 149.

42 *Ibid.*, 167–168.

43 Calhoun, C., „Constitutional Patriotism and the Public Sphere: Interests, Identity, and Solidarity in the Integration of Europe”, Published online, 14 November 2006, 278.

Prema njegovom mišljenju, ustavni patriotizam se suočava s teškoćom prevazilaženja „manjka solidarnosti” („solidarity gap”). Prihvatanje političke kulture zasnovane na ljudskim pravima i aktivnoj javnoj sferi ima odlučujućí značaj za pretvaranje stranaca u sugrađane i za prevazilaženje problema manjka solidarnosti, kao i neravnoteže između univerzalnih intencija i priznaja partikularnosti.

Nil Volker (*Neil Walker*) dodaje ovom diskursu izraz ustavnog pluralizma. Konstitucionalizam ne sme da ostane suviše centriran oko države; on mora da postane otvoreniji za društvene tokove koji su povezani sa politikom različitosti. Poenta je da je postvestfalska konfiguracija pluralna, nasuprot onoj jednodimenzionalnoj vestfalskoj; pojedini entiteti nisu više izolovane, ustavno samodovoljne monade po ugledu na nacionalne države.<sup>44</sup> Ustavni pluralizam priznaje i prepoznaje da se evropski poredak razvio preko granica tradicionalnog internacionalnog prava i da sada ima samosvojne ustavne zahteve, koji koegzistiraju sa opstajućim zahtevima pojedinačnih država.<sup>45</sup>

Volker takođe ukazuje na promene koje su se dogodile u vezi sa suverenitetom. On kaže da pripisivanje suvereniteta EU po pitanju nekih kompetencija koje su prethodno bile u isključivoj jurisdikciji članica EU ne dovodi na ozbiljan način u pitanje kontinuirani suverenitet država članica kada je reč o njihovim teritorijalnim jurisdikcijama. On, međutim, dodaje da suverenitet nacionalnih država članica EU može da postane „značajno, neprecizno i progresivno ograničen”.<sup>46</sup>

On kaže da se promena događa zajedno s promenom značenja građanstva. U okvirima modernog diskursa o konstitucionalizmu, građanstvo ne može više da bude vezano isključivo za državu. Nakon Ugovora iz Maastrichta, ta nova situacija ima svoj pravni izraz u pravnom statusu evropskog građanstva.<sup>47</sup>

Baubok (*Baubock*) smatra da su identiteti u modernim političkim zajednicama, uključujući EU, oblikovani multiplim preklapanjima i promenama naklonosti različitih društvenih grupa i udruženja, među kojima su najvažnije one vezane za rodnu, seksualnu, političku i ideološku orijentaciju, religijska ubeđenja, kao i klasu, jezik i etnicitet. „U takvim političkim zajednicama (polities), demokratsko predstavljanje i građanstvo treba da kombinuju tradicionalno liberalno pravilo jednakih prava za jednake građane i sa osetljivišću za te kolektivne identitete.”<sup>48</sup> To implicira mere za „simboličko priznanje” manjine ili kulture imigrantske zajednice i preraspodelu resursa, da bi se tim zajednicama omogućilo da se razvijaju bez primoravanja na prinudnu asimilaciju ili nametnutu segregaciju.

44 Walker, N., The Idea of Constitutional Pluralism, *The Modern Law Review*, Vol. 65, No.3, May 2002, 355.

45 *Ibid.*, 337.

46 *Ibid.*, 346. Videti takođe: McCormick, Beyond the Sovereign State, *The Modern Law Review*, Vol. 56, No. 1, January 1993., 1.

47 Walker, N., The Idea of Constitutional Pluralism, *op. cit.*, 351.

48 Baubock, R., *Citizenship and National Identities in the European Union*, Harvard Jean Monnet Working Papers 4/1997.

Ideju inkluzivnije evropske politike, multiplih identiteta i pojma konstruktivnog, odgovornog evropskog građanstva razvija i grčka autorka Kostakopoulou (*Kostakopoulou*). Prema njenom mišljenju, evropsko građanstvo bi trebalo da bude stvar opšte brige za budućnost pluralističke političke zajednice. Formalno uključivanje pripadnika trećih zemalja koji žive i rade u Evropskoj uniji trebalo bi da bude regulisano zakonima EU, i to bez ikakvog zahtevanja od njih da poseduju i građanstvo neke od zemalja članica EU.<sup>49</sup> Takođe, politička demokratija mora da postane u većoj meri participatorna i inkluzivna, a socijalna politika mora da postane pravednija u odnosu na loše stojeće društvene grupe. Ona poziva odgovorne građane da se bore protiv restriktivnih mera za imigracije i azil, koje se uvode u mnogim zemljama članicama. Ona priziva na „etos odgovornosti i poštovanja” i na „vrlo građanstvo zasnovano na etosu Drugog”.<sup>50</sup>

## ZAKLJUČAK

Evropski ustavni patriotizam ima svoje začetke u ustavnoj kulturi i elementima zajedničkog mentaliteta evropskih naroda i građana Evrope i podržano je od institucionalnopravnog okvira konstitucionalne demokratije. Evropski ustavni patriotizam je ipak još uvek više deklarativni, idealnotipski model nego realnost u punom smislu reči. Ključni problem je vezan za evropsku javnu sferu, koja je veoma daleko od pune razvijenosti. Takođe je ključni problem inkluzivnost, koja upravo slovi kao glavni kvalitet ustavnog patriotizma; pitanje je kako evropski ustavni patriotizam da aktivira svoj kapacitet za prihvatanje različitosti u kontekstu odbrane univerzalnih principa.

Postoje unutrašnje teškoće u implementaciji evropske liberalne političke kulture, koja podupire evropski ustavni patriotizam i koja je razdvojena od partikularnih pretpolitičkih različitih kultura; postoje unutrašnje teškoće u susretanju (suočavanju) konstitucionalizma sa neliberalnim političkim kulturama, kao i u davanju prava imigranatima, manjinskim grupama, slabima generalno, nevidljivim pojedincima i grupama da se iskažu i da utiču na političke odluke; dakle, davanje prava da se oglase onima koji često potiču sa dna društveno-ekonomskih i obrazovnih lestvica, a koji takođe često usvajaju neliberalne političke i kulturne vrednosti, i koji – upravo zbog toga – nailaze na neprijateljstvo i predrasude „domaćeg” stanovništva.

Prema Habermasu<sup>51</sup>, postoje jaki razlozi za ostajanjem zajedno i za odbranom kulturnih i socijalnih formi zajedničkog života i usvojenih vrednosti i principa koji su u skladu sa evropskom ustavnom kulturom u nastajanju. Naime, očuvanje uticaja Evrope na međunarodnoj sceni upravo zavisi od toga.

Klaus Ofe (*Claus Offe*) afirmiše sličnu i komplementarnu formu argumentacije. Prema njegovom mišljenju, ekonomske i političke mere koje su ne-

49 Videti: Jovanovic, M., In Search of a European identity, *op. cit.*, p. 63.

50 *Ibid.*, 65.

51 Habermas, J., *The Crisis of the European Union, A Response*, *op. cit.*



ophodne za rešenje tekuće ekonomske, političke i identitetske krize zahtevaju građansku solidarnost svih Evropljana, saglasnost o merama koje bi odgovarale svima, a ne samo interesima bilo kreditorskih bilo dužničkih zemalja. Ovo u dugom toku i u širokim razmerama pretpostavlja i nameće tretiranje dugova kao zajedničkih, to jest prekomponovanje dugova (*debt mutualization*) praćeno masivnom redistribucijom među zemljama članicama i klasama. To bi značilo da se mere štednje ne bi više prebacivale pre svega na leđa zemalja dužnika i na niže klase, već bi adekvatnim merama redistribucije i štednje bile snažno i pravedno zahvaćene i zemlje kreditori i bogatije klase.<sup>52</sup>

Način rešavanja aktuelne krize mogao bi biti presudan za budućnost EU i za sudbinu evropskog ustavnog patriotizma. Naime, mere štednje, koje uporno sprovode tehnokratsko-finansijski centri EU, ne doprinose unapređenju evropskog ustavnog patriotizma; naprotiv, građani pojedinih država EU upravo na evropske integracije prebacuju krivicu za teškoće i siromašenje koje ih je zadesilo.

Ostaje, međutim, otvoreno pitanje da li proevropske elite mogu da prevaziđu partikularizme nacionalnih država, partijskih ideologija i partikularističkih interesa da bi dosegle javno rezonovanje u opštem interesu evropske zajednice; da li javna deliberacija na evropskom nivou i evropskom javnom prostoru može ili ne može snažno da zaživi kako bi se prevazišla duboka kriza i pretnja opšteg kolapsa. Pitanje će ostati na opasan način otvoreno i sa destruktivnim kapacitetima. Međutim, društveni pokreti i narodi Evrope, *demosi*, mogli bi i morali bi, kako to Ofe nagoveštava, da krenu sa nuđenjem jasnijih i snažnijih zahteva, kao i odgovora na pitanje kako rešiti duboku ekonomsku, političku i socijalnu krizu. Oni bi mogli da proizvedu pritisak na elite u EU i evropske centre moći koji bi možda mogao da rezultira rešenjima u korist EU koja je u većoj meri socijalna (neophodan je novi projekat socijalne Evrope), koja je suštinski u većoj meri inkluzivna (pitanje pomirenja i produktivnog suživota univerzalnih vrednosti i pluralnih partikulariteta još uvek treba rešiti), u kojoj progredira zajednički javni diskurs (evropski javni prostor) i koja je manje deklarativno a više supstancijalno zasnovana na evropskom ustavnom patriotizmu.

Rastuća ekonomska kriza Evrozone i evropskog identiteta ugrožavaju dalji razvoj evropskog ustavnog patriotizma. Na evropskim intelektualcima leži odgovornost da razjasne kontekst krize, da objasne realnost zajedničke sudbine Evropljana i da naglase nužnost rešavanja krize sa stanovišta evropskog javnog rezonovanja i evropskog ustavnog patriotizma. Na evropskim građanima i društvenim pokretima je da artikuliraju zahteve, proteste, modalitete izleženja iz krize na osnovama opšteg dobra i zajedničkih evropskih interesa. Fokusiranje na razlikama i podelama, na partikularnim interesima nacionalnih država i njihovih javnosti ne može da donese održivo rešenje.

---

52 Offe, C., „Europe Entrapped: Does the European Union Have the Political Capacity to Overcome its Current Crisis?“, in: Jovanovic, M. and Vujadinovic, D. (Eds.), *Identity, Political and Human Rights Culture as Prerequisites of Constitutional Democracy*, Eleven International Publishing, Amsterdam 2013.

*Prof. dr. Dragica Vujadinović\**

## EUROPEAN CONSTITUTIONAL PATRIOTISM – BETWEEN THE IDEAL AND CHALLENGES OF THE REALITY

### Summary

*The concept of constitutional patriotism refers to an allegiance to the political community, which derives from respect for human rights and constitutional principles. It represents a civic alternative to ethno-cultural form of attachment, which founds a political commitment on the territory and cultural homogeneity.*

*Constitutional patriotism has had an interpretative and subjective dimension: it represents a normative civic interpretation of political identity, one based on universal values and human rights; it also becomes a version of the subjective dimension of political identity when internalized by individual citizens (expresses a sense of belonging to the democratic constitutional state). It is inseparable from an institutional and legal-political structure of the modern constitutional state (the objective dimension of political identity).*

*The concept of constitutional patriotism belongs to the ideal-typical concepts, and insofar it contains both the normative and empirical dimension. The concept and practice of constitutional patriotism have experienced a historical genesis. In its most developed current manifestations, it expresses capacities for matching the rising trends of globalization, migrations, melting of the peoples, turning of political communities into multicultural ones. Ideal-typically speaking, the civic concept of political community represents a fruitful basis for a peaceful co-existence of individuals and groups, majorities and minorities, in both the given nation states, which affirm constitutional democracy and are less and less ethnically homogenous, and in new forms of political communities, which are complex multi-national and poly-ethnic entities.*

*European constitutional patriotism may be considered as the most adequate model of interpreting the political identity of European Union and of the sense of belonging/commitment to this new-emerging trans-national political community*

*Before focusing specifically on European constitutional patriotism, we will consider concepts of constitutional patriotism and European identity.*

*Key words: Political identity. – Constitutional patriotism. – European Union. – Political identity of the EU. – European constitutional patriotism.*

---

53 Dragica Vujadinović, PhD, Professor, Faculty of Law University of Belgrade. This article is the result of research within the project *Perspectives of Implementation of European Standards in the Serbian Legal System* (179059), supported by the Ministry of Education, Science and Technological Development.